

Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын сапа семантикалы фразеологизмдер функционалдық-параметрлік аспектіде талданады. Фразеологизм семантикасын қалыптастыратын бір-бірімен өзара байланысты, тығыз қарым-қатынастағы семалардың үйлесімділігі туралы көзқарастар мен пікірлер интерпретацияланып, фразеологиялық мағына құрылымындағы компоненттер сараланады. Фразеологизм бойында тоғысатын аталым процесінің біріншілік және екіншілік деңгейлері арасын жалғайтын ассоциативтік параллельдер негізіндегі образдың денотативтік, уәжділік компонентті айқындайтыны, бұл компоненттердің фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі сипатын танытатыны тұжырымдалады. Фразеологизмдердің ішкі формасы – образ арқылы «жақсы-жаман» өлшемімен анықталатын бағалаушылық компонент, «құптау-құптамау» шкаласымен өлшенетін эмотивтік компонент, олардың мазмұнынан туындайтын стилистикалық компонент сипатталады. Адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасында этикалық бағалау жататыны, көп жағдайда адамның жақсы мінезіне қарағанда жаман мінезі бағалатыны айтылады. Осыған орай «құптау-құптамау» шегінің арасында жек көрушілік, сөгу, менсінбеушілік, кекесін эмоциялары орын алатыны түйінделеді. Фразеологизмдер жалпытүркілік ортақтықтар мен әр халықтың даралығын ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі лингвоиндикаторлар болғандықтан, талдау арқылы әр этностың дүниетанымы танылады. Нәтижеде фразеологиялық мағына құрылымындағы бағалаушылық, эмотивтік және стилистикалық компоненттердің фразеологизмдердің прагматикалық әлеуетін күшейтіп, коммуникативтік функциясын, ал ұлттық-мәдени компоненттің фразеологизмдердің когнитивтік функциясын айқындайтыны тұжырымдалады.

Түйін сөздер: квалитативті семантика, лингвоиндикатор, фразеологиялық мағына, ішкі форма, коммуникативтік-когнитивтік функция, фраземосемантика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-67-78>

Кіріспе

Тіркес тұрақтылығымен, мағына тұтастығымен, даяр қалпында қолдану тиянақтылығымен ерекшеленетін тіл бірліктері – фразеологизмдер этноспен бірге жасасып, оның дүниетанымы, өмір сүру болмысы мен

құндылықтары, әдеті мен әдебі, мәдениеті туралы ақпаратты бойында сақтайды және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізеді. Образдылық қасиетіне, бағалаушы және эмотивті сипатқа ие фразеологизмдер ойды нақты, нақышты жеткізеді. Сол себепті интегративті әрі көппарадигмалы тіл ғылымында қазақ және түрік

тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдерді функционалдық-параметрлік аспектіде салыстырмалы талдау, ең алдымен, түбі бір тектес халықтардың «адам және оның қасиеті мен мінезі» туралы түсінігі мен түйгенін танытады, екіншіден, фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі коммуникативтік әрі когнитивтік функциясын айқындау арқылы оның лингвистикалық мәнін тереңдетеді. Ал «қазақ фразеологиясын туыс немесе төркіндес тілдер фразеологиясымен салыстыра отырып, олардағы ұқсас фразеологиялық құбылыстарды анықтау» [1,57] қазақ фразеологиясындағы, жалпы түркітанудағы өзекті мәселелердің бірінен саналады.

Түркі тіл білімінде қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу соңғы жылдары қолға алына бастады. Салыстырмалы зерттеулерді арқау еткен үлкенді-кішілі бірнеше еңбектерді атауға болады. Мәселен, Ш.Қ. Құрманбаева «Түрік және қазақ тілдеріндегі етістікті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау» атты 1999 жылы жазған кандидаттық диссертациясында түрік және қазақ тілдеріндегі тұрмыс-салтқа, діни наным-сенімдерге байланысты етістікті фразеологизмдерді ұлттық-мәдени ерекшелігіне, құрылымдық, семантикалық сипатына қарай талдайды. Осы жылы А.С.Аманжолов, Ш.Қ.Құрманбаеваның авторлығымен «Түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік» жарияланған.

Қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерге қатысты мәселелерді қарастырған зерттеушілердің бірі – Қ. Кенжалин. Ғалым «Kazak ve Türkiye Türkçesinde deyimlerin karşılaştırmalı incelenmesi» («Қазақ және Түркия түрікшесіндегі фразеологизмдердің салыстырмалы талдауы») тақырыбындағы докторлық диссертациясында фразеологизмдердің варианттылығын, парадигматикалық байланыстарын, сөз таптарымен байланысын салыстырмалы тұрғыдан талдайды.

Салыстырмалы зерттеулердің қатарында зерттеуші Ә.Б.Рысбаевтың «Түрік және қазақ тілдеріндегі тұрақты етістік компоненттердің грамматикалық қатынастары», «Қазақ және түрік тілдеріндегі тірек компоненті сын есім

болып келетін етістік фразеологизмдер», Фатма Өзкан мен Гүлім Шадиеваның «Somatik Deyimler» («Соматикалық фразеологизмдер») тақырыбындағы мақалаларын да атап өтуге болады. Соңғы аталған мақалада ғалымдар фразеологизмдер құрамындағы соматикалық атаулардың метафоралық ерекшелігіне талдау жасайды.

Сонымен қатар 2021 жылы Анкарада жарық көрген «Kazakça Atasözü ve Deyimlerde Eskicil (Aktif Olmayan) Unsurlar» («Қазақ мақал-мәтелдері мен фразеологизмдеріндегі ескі (пассив) элементтер») атты монографиясында Марлен Әділов фразеологизмдер құрамындағы көне сөздерді тарихи тұрғыдан салыстыра зерттейді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі сапа семантикалық фразеологизмдерді жинақтап, топтастыру барысында, әсіресе, түрік тілінде адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің айрықша көптігін және біршама фразеологизмдердің Түркияның белгілі бір бөлігінде ғана халық аузында қолданылатынын аңғаруға болады. Мысалы: түр. *kırk gün kaynatsan bir damla balı çıkmaz* 'жаман адам' «қырық күн қайнатсаң, бір тамшы бал шықпас» фразеологизмі Аляния, *ağzının içi yumuş dolu* 'тек бұйрық беруді ғана білетін адам' «аузының іші жұмыс толы» Газиантеп, *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* 'екі жүзді адам' «бір жүзі адам, бір жүзі ит» Чанкыры жерінде мәшһүр екен [2].

Адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер образ нақыштылығымен, эмотивті, бағалауыштық реңкінің күшті болуымен ерекшеленеді, өйткені «адамның мінез-құлқын, келбетін, іс-әрекеті мен адамдар арасындағы қарым-қатынасын сипаттайтын фразеологизмдерде эмоционалды-бағалаушы қатынасты тудыратын коннотативтік мағына ерекше мәнге ие болады» [3,39].

Қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер екі туыс халық дүниетанымындағы жалпытүркілік ортақтықтар мен әрбір халықтың даралығын ажыратуға мүмкіндік беретін негізгі лингвоиндикаторлар қатарынан орын алады. Қазақ және түрік халықтарының тұр-

мыс-салты мен талғам-түсінігіне байланысты қалыптасқан бейнелі ойлау жүйесінің ерекшеліктері көрініс беретін квалитативті фразеологизмдердің мазмұны жалпыадамзаттық моральдық құндылықтарға деген әр халықтың танымдық ерекшеліктерін сипаттай отырып, белгілі бір функционалдық мүддеге бағытталады. Осыған орай зерттеуіміз қазақ-түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің мағыналық ерекшеліктерін функционалдық-параметрлік аспектіде талдау арқылы квалитативті семантикалы фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі функционалдық ерекшелігін анықтау болып табылады. Белгіленген мақсат фразеологиялық семантика мәселесін зерделеу, фразеологиялық мағына құрылымы компоненттерін қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде салыстырмалы сипаттау міндеттерін айқындайды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында дәстүрлі салыстырмалы-синхронды талдау әдісі, сипаттау, жүйелеу тәсілдері негізге алынды. Сонымен қатар фразеологиялық мағына құрылымын сипаттауға бағытталған макрокомпонентті талдау әдісі, семантикалық және прагматикалық интерпретация әдістері қолданылды.

Талқылау

Фразеологизм – тіл жүйесінде пішімі, ішкі мазмұны мен мағынасының күрделілігімен ерекшеленетін тіл бірлігі. «Фразеологизм дегеніміз – құрамындағы сыңарлары өте тұрақты болып келетін, қолданысқа әрдайым дайын тұратын тұрақты сөз тіркесі. Мұнда тіркес құраушы сөздер өздерінің бастапқы тура мағыналарынан мүлдем немесе жарым-жартылай айырылып, өзара жымдаса келіп, бір ғана фразеологиялық жалпы мағынаға ие болады. Бұл мағынаға ауыспалылық пен бейнелілік тән» [1,54]. Түрік тілінде фразеологизмдерді мақал-мәтелдерден ажыратып, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтаған, жинақтап, сөздік шығарған Өмер Асым Аксой фразеологизмдерге мынадай

анықтама береді: «Белгілі бір ұғымды, белгілі бір жағдайды бейнелі мағынада және ерекше бір құрылым ішінде білдіретін, көбінің тура мағынасынан бөлек мағынасы бар қалыптасқан сөздер тобы немесе сөйлем» [4,50]. Ғалым фразеологизмдерге тән белгілерді пішімдік және ұғымдық деп екіге бөледі. Пішімдік белгілеріне фразеологизм компоненттерінің тұрақтылығын, сөз тіркесі немесе сөйлем түрінде қысқа және ықшам түсіндіру құралы болып табылатын ерекшелігін жатқызады. Ұғымдық белгілері ретінде мына ерекшеліктерін атайды:

1. Фразеологизм – бір ұғымды білдіру үшін қолданылатын ерекше бір мағына қалыбы;

2. Фразеологизмдердің мақсаты – белгілі бір ұғымды ықшам, бейнелі, әсерлі білдіру. Ал мақал-мәтелдердің мақсаты ақыл-кеңес беру, бағыт-бағдар көрсету, ғибрат алу үшін шындықты жеткізу болып табылады;

3. Көптеген фразеологизмдердің мағынасы құрамындағы сөздердің мағынасынан тыс жатады. Ал кейбір фразеологизмдердің мағынасы қалыптастырушы сөздердің мағынасымен байланысты болады [4,36].

Қазақ фразеологиясының негізін қалаған Ісмет Кеңесбаев бұлардың біріншісін фразеологиялық түйдектер (идиом), екіншісін фразеологиялық тіркестер деп атайды. «Фразеологиялық түйдектер (идиомалар) құрамындағы компоненттері әуел бастағы лексикалық мағынасынан айрылып, бәрі жиылып бір ұғымды түйдегімен бір-ақ білдіреді. Фразеологиялық тіркестер іштей екіге бөлінеді: түйін тіркес – сыңарларының мағынасы мүлде жойылмағанмен, көмескіленген; түйіс тіркес – сыңарларының мағынасы әнтек солғындаған» [5, 593]. І. Кеңесбаев фразеологизмді екі үлкен арнаға бөлуде оның маңызды үш белгісін негіз етіп, фразеологизмнің бұл релеванттық белгілері кейін фразеологияның негізгі тұжырымы болып қалыптасты: *мағына тұтастығы* (фразеологизмдер құрамындағы жеке сөздердің бірігіп бір мағынаны білдіруі); *тіркестілік* (фразеологиялық мағынаны құрайтын сөздерді өзгертуге немесе орнын ауыстырып қолдануға болмайтындығы); *қол-*

дану тұрақтылығы (фразеологизмдердің үнемі даяр қалпында қолданылуы) [6,13].

Екі ғалымның да теориялық тұжырымдарын зерделеп, интерпретациялау барысында пайымдайтынымыз – фразеологизмдердің лингвистикалық мәні олардың семантикасымен айқындалады.

Фразеологизмдер семантикасы – бір-бірімен өзара байланысты, тығыз қарым-қатынастағы жүйені құрайтын семалардың үйлесімділігі. Бұл үйлесімділік фразеологизмдер мағынасының негізі болып табылады және оның тілдік бірлік ретіндегі функциялық әлеуетін де арттыра түседі. Фразеологизмдердің қолданылуы, «жалпы тұрақты тіркестің қалыптасуы – адамның белгілі бір түсінікті одан әрі жарқын, нақты бейнелі етіп жеткізуге, әңгімелеушінің тыңдаушыға ойын өте әсерлі етуге тырысуының нәтижесі» [6,40]. Мысалы: қаз. жыланның аяғын көрген ‘жылпос, қу, пысық’, жұмыртқадан жүн қырыққан ‘айласын жұрттан асырған, жоқ жерден үнем тапқан’, *bit işine қан құйған* ‘өзгенің білмегенін білетін айлакер’ немесе түрік тіліндегі *şeytanın art ayağı* ‘қу, бұзық’ «шайтанның артқы аяғы», *bildiğini yedi mahalle bilmez* ‘çok kurnaz’ «өте қу – білгенін жеті маһалле білмес» фразеологизмдері беретін мағынаны жеке сөздермен де беруге болады, алайда фразеологизм ойды бейнелі, әсерлі жеткізеді. «Фразеологизмдер мағынасы сөз мағынасына қарағанда бай, себебі идиома-лардың образды мазмұнында ақиқат дүниенің бір ғана элементі жатқан жоқ, онда әлемнің фрагменті – элемент және оның қасиеті, ситуация немесе оқиға жатыр» [7,11]. Жоғарыда берілген фразеологизмдердің образды мағынасынан жай ғана жылпос, қу, пысық, айлакер емес, «асқан жылпос», «өте қу, айлакер», құпталмайтын, жағымсыз 8«пысықтықты» ұғынамыз, яғни фразеологиялық мағынаның бағалаушылық, эмотивтілік сипаты аңғарылады, сонымен қатар этимологиялық тұрғыдан зерттей келсек, мағына уәжінде қандай да бір оқиға, жағдайдың да жатуы мүмкін екенін білеміз. Сондықтан В.Н. Телия фразеологиялық семантика құрылымын бір типті ақпарат беретін, қасиеттердің «шоғыры» болып табылатын макрокомпоненттердің рет-

телген тізбегі құрайтынын айтады және фразеологиялық мағынаның негізгі компоненті ретінде коннотативті семеманы атайды, оған экспрессивті, бағалаушылық, эмоционалды, стилистикалық семаларды жатқызады [8,34]. Фразеологизмдердің семантикасын зерттеген ғалым Р. Авакова: «Сөз мағынасының үстеме макрокомпонентін ғалымдар эмоциялық, коннотаттық, прагматикалық деп атайды. Бұлардың ішінде үстеме, қосымша мағынаны дәл беретін – коннотаттық компонент. Коннотациялық мағына эмоция мен бағалаушылық компоненттерден тұрады. Коннотацияның негізгі қызметі – сөйлеу прагматикасымен тікелей байланысты әсер ету функциясы» [9,207], – деген тұжырым жасайды. Е.А. Маклакова мағынаны денотативтік және коннотативтік макрокомпоненттерге бөледі және мынадай анықтама береді: «Денотаттық макрокомпонент – аталған зат немесе құбылыстың белгісін, қасиетін көрсететін негізгі макрокомпонент. Ол негізгі, коммуникативтік маңызды ақпарат береді. Коннотаттық макрокомпонентте субъектінің номинация объектісіне бағалаушылық және эмоционалды қатынасы туралы ақпарат жатады» [10,38].

Фразеологизмдердің осындай күрделі ішкі құрылымын «ғылыми тұрғыдан талдау тілдік бірліктердің пайда болуының жалпы заңдылықтарын ойлау, тіл, шындық болмыспен қатыстықта түсіндіретін номинация теориясымен ұштастырылады. Тілдегі әрбір фразеологизм – белгілі бір ұғым-түсінікке берілген суреттемелі, бейнелі атау. Оның бойында атау берудің екі дәрежесі де тоғысып жатады. Фразеологизмнің түп негізінде жатқан еркін тіркес лексикологиялық деңгейдегі алғашқы атау болады, себебі ол қандай да бір жағдаятты, құбылысты жай ғана сипаттайды, хабарлайды, мәлімдейді, баяндайды. Еркін тіркестің тура мағынасы фразеологизмнің фондық мағынасы деп аталады. Ал еркін тіркестің тура мағынасы арқалаған ұғым-түсініктің этностың танымдық әрекеті барысында келесі бір ұғымға, түсінікке телінуінің нәтижесінде пайда болып, фразеологиялық деңгейде тұрақталып, тиянақталатын екінші бір ұғым-түсініктің бейнелі атауы – фразеологиялық бірлік кей-

інгі атау болып табылады» [1,67]. Фразеологизм бойында тоғысатын аталым процесінің біріншілік және екіншілік деңгейлері арасын «қоғам – табиғат – адам», «табиғат – төрт түлік мал – адам», «кеңістік – уақыт – адам», «салт-дәстүр – әдет-ғұрып – адам» т.б. үштағандық тұтастықтардың тағанаралық қарым-қатынастары арқылы сипатталатын ассоциативтік параллельдер жалғайды [9,186]. Бұл ассоциативтік параллельдердің негізінде фразеологиялық образ жатады. «Фразеологиялық образ – ішкі форма, ономазиологиялық аспектіде оны фразеологизм семантикасының негізін құраушы негізгі компонент деуге болады. Образсыз, яғни ішкі формасыз фразеологизм мағынасы жоқ, демек оның өзі де жоқ. Сондықтан ішкі формасыз фразеологизмдер өзінің коммуникативтік функциясын атқара алмайды. Фразеологизм функциясын анықтайтын образдың негізгі рөлі мыналар: 1) образ фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейді; 2) образ фразеологизм мағынасының бағалаушытық және эмотивтілік сипатын береді; 3) образ фразеологизмнің мәдени коннотациясын танытады» [11,33].

Фразеологизмдердің ерекше мағына қалыбын, мағына тұтастығын қалыптастыратын семалардың үйлесімділігі мына компоненттерден құралады: 1) бойынан аталымның бірінші және екінші деңгейі орын алатын фразеологизмдердің мағына құрылымында денотаттық компонент жатады; 2) екі деңгей арасындағы ассоциативтік параллельдер негізінде жатқан образ фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейді: мағына құрылымынан уәжділік компонент орын алады; 3) идиомалар – микромәтіндер, онда шындық болмыстағы таңбаланушы фрагментінің образды сипаттама-сымен бірге үстеме мағыналар (тіл білімінде коннотация деп аталады) да болады. Образ мағынаның бағалаушытық сипатын береді, соған орай бағалаушытық компонент болады; 4) «көптеген идиомалар айтушының бағалаушытық қатынасынан басқа эмоционалдық қатынасын да білдіреді, ол да образ арқылы көрінеді» [7,14]. В.И. Зиминнің «Эмоция – адамға тән, оның психикалық жағдайын білдіреді, ал енді осы эмоцияның тілдік бірліктер

арқылы сипатталуы – эмотивтілік» [11,46], – деген пікіріне сүйеніп, эмотивтілік компонент деп атаймыз, фразеологиялық мағына құрылымында эмотивтілік компонент бар; 5) айтушының таңбаланушыға бағалаушытық және эмоционалдық қатынасының мазмұны идиомаларға экспрессивтілік әсер береді, ал экспрессивтілік идиомалардың стилистикалық реңкімен байланысты [7,14]. Мағына құрылымынан стилистикалық компонент орын алады; 6) фразеологизмдердің образды мағынасы әлемді танудың ұлттық-мәдени эталондары мен стереотиптерін бейнелейді, сондықтан фразеологиялық мағынада ұлттық-мәдени компонент болады.

Нәтижелер

Денотаттық компонент – мағына құрылымындағы объективті дүниедегі заттар мен құбылыстарды, олардың амал-әрекеті мен түрлі қасиеттерін белгілейтін элемент.

В.Н. Телия: «Шындық болмыстағы объектіні белгілемесе, таңбалық функция жоқ», – дей келе, денотацияның барлық мағына типіне тән екендігін айтады [12,104]. Фразеологиялық мағынаның денотаттық компоненті алдында айтып өткен үштағандық тұтастықтардың ассоциацияланып, образға айналуы арқылы айқындалады. Мысалы: қаз. *басқан ізіне шөп шықпайды* ‘қу, арам, ниеті теріс кісі’, түр. *baştığı yerde ot bitmez* ‘gittiği yeri yıkıp yakar, gittiği yerin bereketini kurutur, uğursuz, zalim’ «басқан жеріне шөп шықпас – келген-кеткен жерін қиратқан, берекесін алған, зұлым, зәлім» деген фразеологизмдерді айтқан кезде ең бірінші ойымызға келетіні – фразеологизмнің фондық мағынасы: ‘басқан ізіне, басқан жеріне шөп шықпайды’, бұл – бірінші объективті белгі (денотат-1), осы белгі ассоциацияланады, образға айналып, екінші белгі – қазақ тілінде *арам, ниеті теріс*; түрік тілінде *зұлым, зәлім* адамның сипаты шығады (денотат-2). «Фразеологиялық номинацияның объектісі денотат-2 болып табылады» [13,51].

«Фразеологизмдер өзінің құрамындағы компоненттерінің мағынасымен емес, образбен уәжделеді (В.Н. Телияның көзқарасы

бойынша белгілердің ассоциативті-образдық кешенімен)» [11,39]. *Уәжділік компонент*, алдында айтып өткеніміздей, фразеологизмнің ішкі формасы – образға негізделеді. Шындық болмыстағы объективті заттар мен құбылыстар, олардың қасиеті мен белгілері адамның дүниетанымына, тәжірибесі мен түсінігіне қарай образға арқау болып, осы образ фразеологиялық мағынаға уәж (мотив) болады. Тұрақты тіркестердің пайда болуы мен шығу негіздерін атаған ғалым К. Аханов кейбір фразеологизмдердің жасалуына түрлі аңыздардың да негіз болатынын айтады, яғни фразеологизмдердің шынайы (қазіргі) мағынасын уәждейтін образ белгілі бір оқиғадан, жағдайдан тууы да мүмкін. Мысалы: Ғ.Мұсабаевтың тіл тарихына қатысты еңбектерінде *жүрек жұтқан, елден шыққан ала аяқ* фразеологизмдері туралы мынадай деректер кездеседі: «Айталық, *батыр, батыл адамды «жүрек жұтқан»* дейміз. Оның шығу жайы сол күндегі қоғамдық құрылысқа, ақиқат өмірдің қажетіне сай. Жас жігіт қолдың қатарына, санатына қосылу үшін жорықта алғашқы соққан жауының ең алдымен қанын ұрттайды, кейін жүрегін жылыдай жұтып, оң қолдың қар терісін сыпырып алып, жалаңаш қылышына қынапқа жарататын болған, ал бас терісін сыпырып, аттың терін сүртуге арнайды, құлағын кесіп, өлтірілген адамның санын есептеуге пайдаланады. «*Қан ішер*», «*жүрек жұтқан*», «*бастан құлақ садаға*» тіркестері осыдан шыққан» [14, 152]. Сол сияқты «біреудің бұзық мінезін айтқанда «*елден шыққан ала аяқ*» дейтінімізді ертедегі хун деп аталған түрік тайпаларының дәстүрімен салыстырсақ қана түсінікті болмақ. Сол кезде қылмыстың ауыры тұсаулы атты ұрлау екен де, жазаның ауыры елден шығару екен. Ел жиналып, айыпкердің бетін тіліп, екі аяғына екі түсті аяқ киім кигізіп, «елден шық» деп қоя береді екен. «*Елден шыққан ала аяқ*» деп, міне, осыны айтқан» [15,150]. Түрік тілінде *yufka yürekli* 'асıklı durumlara hiç dayanamayan çok asiyan' «аянышты жағдайларға төзе алмайтын, жаны қатты ашитын», яғни жүрегі нәзік мағынасын беретін фразеологизмдегі *yufka* сөзі жұқа, жіңішке дегенді, екінші өте жұқа етіп пісірілген нан атауын

білдіреді. Бұрындары бұл нанды көп етіп қыс күндеріне даярлайды екен. Күз айларында ауылдың қыз-келіншектері күнде жиналып, кезекпен әр үйге осы нанды пісіретін болған (қазақтарда киіз басуға жиналған сияқты), бұл арада әңгіме-дүкен құрылып, жас қыздарға өсиет, өнегелік әңгімелер айтылып, тәрбиелік жұмыстар да жүргізілген. *Yufka образы* фразеологизм мағынасына мотив болып тұрғанын топшылауға болады.

Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасына көп жағдайда соматикалық, зооморфтық атаулармен қатысты образдардың мотив болғанын көреміз. Мысалы: қаз. *ақылы алқымынан аспаған* 'өзінен өзгеге ақылы артылмаған, өзгені танырлық ақыл бітпеген адам', түр. *aklı başından bir karış yukarı* 'aklına gelen şeyleri düşünmeden yaran' «ақылы басынан бір қарыс жоғары – ойына келгенді ойланбастан жасайтын», қаз. *аузы ауыр* 'өсек айтпайтын, сыр сақтағыш, әңгімеге құмарлығы жоқ', түр. *ağzı killitli* 'sır saklayan' «аузы кілттеулі – сыр сақтаған», қаз. *аузы жаман* 'не болса соны айта беретін бейпіл ауыз', түрік тілінде бұл мағына *ağzı kalabalık* фразеологизмі арқылы беріледі. *Калабалық* сөзі түрік тілінде «адамдардың тобы, керексіз, ретсіз заттар жинағы, өте көп» деген мағынаны білдіреді, осы образ *ağzı kalabalık* фразеологизміне арқау болып, 'anamlı, anlamsız çok konuşan' «мағыналы, мағынасыз, ретсіз көп сөйлейтін» мағынасын береді. Сол сияқты түрік тіліндегі *ağzının perhizi yok* 'aklına geldiği gibi konuşur' «аузының диетасы жоқ – ақылына не келсе, соны сөйлейтін адам» фразеологизмінде «аузының диетасы жоқ» образы аузына не келсе, соны айтатын адам сипатын береді. Қаз. *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен* 'екі ауыз сөздің басын құрай алмайтын ебедейсіз кісі', аузын ашса, жүрегі көрінеді 'ақкөңіл, аңқылдаған', түр. *eli bayraklı* 'edepsiz, kavgacı olarak tanınmış' «қолы байрақты – әдепсіз, дау-дамайшы», *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* 'eli kesesine uzanmaz, çok cimri' «қолы мен кеудесінің арасы қырық жылдық жол – өте сараң», *gök gözlü* 'insafsız, zalim' «көк көзді – ынсапсыз, зәлім» фразеологизмдерінде ауыз, жүрек, қол,

алқым, кеуде, көз атауларына қатысты образ орын алған.

Сонымен қатар екі тілде де жан-жануар, құс атауларымен байланысты образ адам мінезін сипаттайды: түр. *gemi aslanı* 'hiçbir işe ugramayan gösterişli adam' «кеме арыстаны – өзін күшті санайтын, бірақ ешбір іске ебі жоқ адам» фразеологизмінің мағынасына қанша күшті көрінсе де, ештеңе жасай алмайтын кеме арыстаны уәж болған, яғни түз жыртқышы – арыстан кемеде болса, қамауда болғаны деп топшылаймыз. *Aslan yürekli* 'çok yigit, hiçbir şeyden korkmayan' «арыстан жүректі – нағыз жігіт, ешнәрседен қорықпаған», бұл фразеологизм қазақ тілінде де бар, осы мағынада жұмсалады: *арыстан жүректі* 'қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет'. Түр. *haymana öküzü* 'tembel' «хаймана өгізі – жалқау», түрік тілінде хаймана – жануарлар еркін жайылатын шалғын, яғни жалқау адам сипатын ішіп-жеуді ғана білетін, жайылып жүрген өгіз образы берсе, *cennet öküzü* 'temiz yürekli, ama budala denecek kadar saf kişi' «жұмақ өгізі – жүрегі таза, бірақ ақымақ дейтіндей аңғал» мағынасын білдіреді. Түр. *it dişi domuz derisi* 'ikisi de hırpalanması gereken aşagılık kişi' «ит тісі, шошқа терісі – арамды адам», түр. *yüzü eşek derisi* 'utanması, arlanması olmayan, yüzsüz' «жүзі есек терісі – ұяты, ары жоқ», қазақ тілінде бұл мағына *бетін тілсең, қан шықпайды, беті қалың* фразеологизмдері арқылы беріледі. Түр. *horoz akıllı* 'akılsız, beyinsiz, aptal' «қораз ақылды – ақылсыз, бейінсіз, ақымақ», қазақ тілінде бұл мағынаны *тауықтың миындай миы жоқ* фразеологизмі береді. Қазақ тілінде: *қой аузынан шөп алмас* 'момын, жуас', *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* 'момын, жуас', *мұрнын тескен тайлақтай* 'көнгіш, ырыққа ергіш, жуас', *тойған қозыдай* 'өте әдепті, артық қылығы жоқ, жуас', *қолынан қой жарысы келмейді* 'сылбыр', *қуды мініп, құланды құрықтаған* 'өте епшіл, әбжіл адам' фразеологизмдері актив қолданылады. Халықтың тіршілігі мен тәжірибесінен орын алатын төрт түлік малға қатысты түйгені мен түсінігі фразеологизмдер мағынасынан орын алғанын көреміз, өйткені фразеологизм мағынасына уәж болып отырған – шындық болмыстың образдалған фрагменті (ситуациясы).

Фразеологизмдер мағынасында шындық болмыстың образдалған фрагменті ғана жатпайды, сонымен бірге сөйлеушінің осы фрагментке, ситуацияға қатысты оң немесе теріс пікірі, «жақсы-жаман» диапазонымен өлшенетін бағасы, яғни *бағалауыштық компонент* те жатады. Мысалы: қаз. *tas бауыр* 'мейірімсіз, ешкімге жаны ашымас', түр. *bağrı taş* 'merhametsiz, acımasız' «бауыры тас – мейірімсіз», қаз. *азуын айға білеген* 'мейлінше айбарлы, батыл', *ішкі сарайы ашық* 'ешкімге жамандық ойламайды, ақжарқын' немесе *шық бермес Шығайбай*, *шық татырмас* 'өте сараң', түр. *taştan yağ çıkar, ondan çıkmaz* 'çok cimri' «тастан май шығар, одан шықпас – өте сараң», *yumurtadan yonga soymak* 'çok cimri' «жұмыртқадан жаңқа жонған – өте сараң», *cebinde akrep var* 'çok cimri' «қалтасында сарышаян бар – өте сараң» фразеологизмдерінде адамның жақсы-жаман мінезі бағаланып түр. В.И. Зимин бағалаудың бірнеше типін атап, қысқаша анықтамасын береді: этикалық, эстетикалық, гедонистік, утилитарлық, базалық бағалау. «Этикалық бағалау адамгершілікпен байланысты сезімдерді қанағаттандырумен байланысты. Этикалық бағалаудың объектісі адамның мінез-құлқы, іс-әрекеті болып табылады, осыған сәйкес адамның өзі де бағаланады» [11, 42]. Демек адамның мінез-құлқына қатысты фразеологизмдер мағынасында этикалық бағалауыштық компонент жатады. Оң немесе теріс бағаның берілуі де тіл иесінің дүниетанымына байланысты. Мысалы: қазақ тіліндегі *қоян жүрек* 'қорқақ, ынжық' мағынасын уәждейтін образға қоянның қорқақтығы негіз болып тұрса, «үркек, өте қорқақ» мағынасын түрік тілінде *deve yürekli* «түйе жүректі» фразеологизмі береді, бұл арада түйе малының үркектігі денотат болғанға ұқсайды, өйткені қазақ тілінде де *үріккен түйе көзденді* 'екі көзі шатынап шықты, ежірейді' фразеологизмі кездеседі. Сол сияқты түрік тілінде *gözü dar* 'kiyimsiz, kimseye bir şey vermek istemez' «көзі тар – біреуге бірдеңе бермейтін, сараң» фразеологизмі бар, қазақ тілінде «көзі тар» деп айтылмайды, *іші тар, ішіне пышақ // қыл // шынашақ айналмайды* фразеологизмдері 'өзгелерді көре алмайтын, қызғаншақ' мағынасын береді. Түрік тіліндегі *kafasında kırk tilki dolaşiyor*

kırkının da kuuruğu birbirine değmiyor «басында қырық түлкі, қырқының құйрығы бір-біріне тимейді» фразеологизмі ақылды, айлакер адамға қатысты қолданылады, алайда бұл образдың қазақ танымында ақылды дегеннен гөрі «өте айлакер, құлығында шек жоқ» бағасын беретінін аңғарамыз.

Екі тілде де, әсіресе, түрік тілінде теріс бағалауға ие фразеологизмдер көп кездеседі. Мұның себебі адам «адам» болғандықтан, жақсы қасиет иесі болуы керек, яғни оң баға – қалыпты жағдай, болуы тиіс құбылыс, сондықтан «адамгершілік кодексінде» құпталмайтын жаман қасиеттер бағалау нысаны болады.

Осы «құптау-құптамау» шкаласымен *эмотивтілік компонент* айқындалады. Фразеологизм семантикасының компоненті ретінде *эмотивтілік субъектінің таңбаланушыға қатысты сезімдік қатынасымен байланысты барлық ақпаратты біріктіреді.* «Құптау» және «құптамау» – шкаланың шеткі нүктелері, олардың арасында жек көру, менсінбеу, сөгу, кекесін сияқты сипаттар жатады [11, 43]. Мысалы: қаз. *мұрнын // танауын көкке көтер-ру* 'өзіне ешкімді тең, шақ көрмейтін, тәкаппар', *үзеңгі бауы алты қабат екен* 'тәкаппар, өркөкірек, менменшіл', түрік тіліндегі *burnu yere düşse almaz* 'kibirli' «мұрны жерге түссе алмас – тәкаппар», *burnu kaf dağında* 'kibirli, etrafındakilere üstün bakan' «мұрны Каф тауында – тәкаппар, жан-жағындағылардың үстінен қарайтын», *biyiği yelli* 'kibirli, gururlu' «мұрты желді – тәкаппар» адамның өркөкірек, менмен мінезін сипаттайтын фразеологизмдер мағынасынан *эмотивтілікті* білдіретін кекесін мәнін, қаз. *ұя бөріктеу кісі* 'тартыншақ, именшек' дегенде менсінбеушілікті, түр. *dünya yıkılsa umurunda değil* 'sorumluluk duygusu yok, tasasız' «дүние құласа бәрібір – жауапкершіліксіз, уайымсыз» дегенде сөгу мәнін, түр. *cehennem kütüğü* 'cehennemde yanmaya layık kişi' «тозақ бөренесі – тозақта жануға лайық адам», *yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır* 'çok arsız ve onursuz, çok yüzsüz' «жүзіне түкірсең, жаңбыр жауғандай көрер – өте арсыз, бетсіз» мағыналарынан сөйлеуші тарапынан қатты жек көрушілікті аңғарамыз.

Ғалым І. Кеңесбаевтың: «Мол тіл қазынасының бір алуаны – фразеологизмдердің

жалпы тіл жүйесіндегі орнын сөз еткенде, ең алдымен олардың стилистикалық қызметі көзге түседі. Некен-саяқ кездесер бірді-екілі фразеологизмдерді есептегенде, тиянақты тізбектердің бәрі дерлік өзгеше стиль қызметін атқарады десек, қателеспейміз. Мысқыл-кекесін болсын, налу-жабырқау болсын, алғыс-қарғыс, т. б. болсын – бәрі де фразеологизмдерді шебер қолданудан келіп шығатын құбылыстар. Тиянақты тіркестің өн бойы тілдегі, сөйлеудегі өз еншісіне тиер меншік қасиеті – стильдік ерекшелік» [5,601], – деген пікіріне және В.Н. Телияның: «Фразеологизмдер мағынасындағы бағалаушылық және *эмотивтілік* компоненттер мазмұны қосылып фразеологизмнің *экспрессивтілік*, *мәнерлілік* мәнін айқындайды, ал *экспрессивтілік* фразеологизмдердің стилистикалық бояуымен байланысты» [7,14], – деген тұжырымына сүйеніп, фразеологизмдер мағынасында *стилистикалық компоненттің* ерекше маңызды орынға ие екендігін айтамыз. «Фразеологизмнің образды-уәждеуші негізінің сипаттамасының өзі – оның кітабилігі немесе ауызекі тілде қолданылу қарапайымдылығы, тіпті әдептілік шегінен шығатын өрескелдігі стилистикалық маңызды мәнге ие» [7,14]. Мысалы: сараң мағынасын білдіретін қаз. *жұмыртқадан жүн қырыққан* фразеологизмі мен түр. *burnunun bokunu yemiş* «мұрнының боғын жеген» немесе *kapısı kuş bokuyla sıvanmış* «есігі құс боғымен сыланған» (есігін ешкім ашпау үшін) фразеологизмдерінің өзіндік қолданылу ортасы бар. Сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету үшін ойды бейнелі жеткізу функциясын атқаратын тіл бірліктері – фразеологизмдер белгілі бір әлеуметтік ортаға қарай қолданылуымен ерекшеленеді. Түрік тілінде көптеген фразеологизмдер халық аузында қолданылу сипатына ие және осы сипатына қарай мақал-мәтелдер сияқты фольклор мұрасына жатқызылады. Түрік тіліндегі фразеологизмдердің тағы бір стилистикалық ерекшелігі – белгілі бір аймаққа тиесілі болуы, соған орай «Bölge ağızlarında Atasözleri ve Deyimler» 'Бөлге аузындағы мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер' атты фразеологиялық сөздік жарық көрген.

Фразеологизмдердің образды негізі, яғни ішкі формасы ұлттық дүниетаным негізінде қалыптасады, сол себепті фразеологиялық мағына құрылымынан міндетті түрде орын алатын негізгі компонент – ұлттық-мәдени компонент. Алдында айтып өткеніміздей, фразеологиялық мағынада этностың өмір сүру болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы ақпарат жатады. Мысалы: қаз. *жеті атасын мал өлтірген* «дүниеқор, дүниеқоңыз» фразеологизміндегі жеті ата ұғымы қазақ танымына етене жақын. Түр. *kös dinlemiş deve gibi* 'кауғисыз, соғуққанлі' «көс тыңдаған түйе сияқты – қайғысыз, суыққанды» фразеологизмінің мағынасын «көстің» не екенін білетін түрік халқы түсінеді. Бұл фразеологизмнің пайда болуының мынадай оқиғасы да бар екен: «Көс – даусы қатты, үлкен дауылпаз. Ол бір жерден екінші жерге атпен немесе түйемен тасылатын болған. Ұзақ жылдар Османлы ордасында осы көсті тасыған бір түйені әбден қартайғанда мойнына «бұл түйеге тиіскен адам жазаланады» деген жарлық іліп, қоя беріпті. Ол түйе бір күні бір адамның бақшасына кіріп кетеді, бақша иесі де оған қатты тиісуге қорқып, ыдыс қақпақтарын бір-біріне соғып, оны алыстан үркітіп, қумақ болады, алайда түйе бұл дауысқа міз бақпайды. Сонда әлгі адамның көршісі: – Босқа әуре болма, оған ыдыс қақпағының даусы түк емес, қанша жыл көс тыңдаған», – деген екен» [16,81]. Сол сияқты қазақ тіліндегі *көн көңілді* 'тас бауыр, селт етіп, шіміркенер сезімі жоқ, қатыгез адам', *қу бастан қуырдақ ет алады* 'екі басынан ұстап, ортасынан тістейтін сараң', *қулығына найза бойламайды* 'қулығы күшті адам' фразеологизмдеріндегі образға арқау болған көн, қуырдақ, найза ұғымдары қазақ халқының тұрмысынан алынған.

Түрік халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өзіндік бір ерекшелік – тағам түрінің көптігі, осыған орай мінез-құлыққа қатысты фразеологиялық образға тағам және сусын атауларының негіз болғанын көреміз. Мысалы: *her köfteye maydanız olmak* 'her işe burnunu sokan, her şeye karışkan', «әр көфтеге шалғам болмақ – әр іске мұрнын тығып, әр нәрсеге араласқан», *ağzı açık ayran delisi* 'gördüğü şeylere aptal aptal bakan' «аузы ашық айран жындысы – ақымақ», *ağzıma*

ayran durmaz «аузында айран тұрмас», *ağzında bakla islanmamak* 'hiç sır saklayamamak' «аузында бұршақ суланбайды – еш сыр сақтай алмайтын», *en akıllısı değirmende yoğurt öğütüyor* 'hepsi budala' «ең ақылдысы диірменде йогурт үгітер – отбасымен ақымақ», *süt anamın yoğurt oğlu* 'temiz, soylu anamın temiz oğlu' «сүт анамның йогурт ұлы – таза, текті ананың адал ұлы», *et kafalı* 'anlayışsız, aptal' «ет басты – ештеңені түсінбейтін, ақымақ», *suyuна piriñç salınmaz* 'çok güvenilmez' «суына күріш салынбас – сенуге болмайтын адам». Ал *elinin kıması, yüzünün karası* 'pis ve tembel kimse' «қолының қынасы – жүзінің қарасы – лас, жалқау» мағынасын беретін фразеологизмге қыздың қолына жағылған қына мотив болған, яғни бұл тіркес алғашқыда жас келіннің жалқау болып шыққанын білдірген, кейін жалпы лас, жалқау адам сипатын берген. Жалпы «қына жағу» дәстүрі түрік халқында маңызды дәстүрлердің бірінен саналады. Қызды ұзатарда міндетті түрде «қына кеші» ұйымдастырылып, қыздың қолына қына жағылған, осы кеште қыз анасымен, әпке-сіңлілері, құрбыларымен қоштасқан, жиналғандар қызға сыйлық берген. Тарих ғылымдарының докторы, проф. Неслихан Дурак бізге бұл дәстүрдің мәнін былайша түсіндірді: «Ескіден түркілер танымында жер, топырақ – құтсал, осы жерден шыққан қына да қасиетті болып есептелген. Сол себепті ұзатылатын қызға, әскерге аттанар ұлға «пәле-жаладан қорғасын» деген ниетпен қына жағылады. Қайтыс болған адамды жуындырып, арулаған соң қына себелеу де әлі күнге дейін сақталған, бұл да «о дүниеде қиындық көрмесін, тозақ отына түспесін» деген сенімнен туған». Халықтың наным-сенімінен туған салт-дәстүрлердің осылайша тілдік бірліктер арқылы сақталуы және синхронды, диахронды зерттеулерге нысан болуы өз кезегінде ұлттық менталитет пен мәдениетті адамзатқа кеңінен таныстыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер семантикасын функционалдық-параметрлік аспектіде салыстырмалы талдау нәтижесін

түйіндеп, қорытындылайтын болсақ, біріншіден, ұлттық-мәдени компонент арқылы фразеологизмдердің дүние туралы білім беретін бейнелі-танымдық функциясы, бойына ақпарат жинап, оны сақтайтын кумулятивтік функциясы, дүниенің ұлттық-мәдени бейнесін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін этномәдени функциясы анықталды, бұлардың бәрі жалпылай алғанда фразеологизмдердің когнитивтік функциясын сипаттайды.

Екіншіден, эмотивті және бағалауыштық компоненттер арқылы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті функциясы, сонымен бірге фразеологиялық мағынадағы адам мінезінің «жақсы-жаман», «күпталу-күпталмау» сипатының мазмұнынан туындайтын стилистикалық компонент арқылы прагма-

тикалық функциясы ажыратылды. Эмоционалды-экспрессивті және прагматикалық функция жинақталып, фразеологизмдердің коммуникативтік функциясын көрсететіні түйінделді. Ал мағынадағы уәжділік, денотативтік компоненттер фразеологизмдердің тілдік таңба ретіндегі сипатын айқындайды. Демек фразеологизмдер семантикасын функционалды-параметрлік талдау, мағынаның туу үдерісін ғана емес, оны интерпретациялау үдерісін де жүзеге асыру арқылы фразеологизмдердің лингвистикалық мәнін айқындайды. Мағынаны интерпретациялау үдерісі фразеосемиозис мәселелерін ортаға шығарады және алдағы уақытта түркітану ғылымында осы мәселелерді қарастыру міндеттерін жолға қояды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазіргі қазақ тілі / Оқулық. – Алматы: Нур-Принт, 2012. – 535 б.
2. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler / Türk Dil Kurumu. – Ankara: TDK, 2019. – 494 s.
3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: Казанский университет, 1989. – 128 с.
4. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. – İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2020. – 1205 s.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
6. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда / Г. Смағұлова. – Алматы: Елтаным, 2020. – 256 б.
7. Аристова Т.С., Ковшова М.Л., Рысева Е.А. Словарь образных выражений русского языка / Т.С. Аристова, М.Л. Ковшова, Е.А. Рысева. – Москва: Отечество, 1995. – 368 с.
8. Телия В.Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении. Фразеография в Машинном фонде русского языка / В.Н. Телия. – Москва: Наука, 1990. – С. 32-48.
9. Авакова Р. А. Фразеосемантика / Р.А. Авакова. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 246 б.
10. Маклакова Е.А., Стернин И.А. Теоретические проблемы семной семасиологии / Е.А. Маклакова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2013. – 277 с.
11. Алефиренко Н.Ф., Зимин В.И., Василенко Т.Н., Федуленкова Т.Н., Добровольский Д.О., Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Современная фразеология: тенденции и инновации / Н.Ф. Алефиренко, В.И. Зимин, А.П. Василенко, Т.Н. Федуленкова, Д.О. Добровольский, А.М. Мелерович, В.М. Мокиенко. – Брянск: Новый проект, 2016. – 200 с.
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – Москва, 1996. – 288 с.
13. Алефиренко Н.Ф., Семенов Н.Н. Фразеология и паремиология / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. – Москва: Флинта, 2009. – 344 с.
14. Мұсабаев Ғ.Ф. Бір сөздің тарихы // Жұлдыз. -1963. - №11. б.153-154.
15. Мұсабаев Ғ.Ф. Жұмбақ сан – жұмбақ тіркестер // Жұлдыз. -1965. - №11. б. 149-152.
16. Yüksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri / F. Yüksel. – Ankara: Egemen yayınları, 2015. – 223 s.

References

1. Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh language] (Nur-Print, Almaty, 2012, 535 p.).
2. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler [Proverbs and idioms in regional dialects] (TDK, Ankara, 2019, 494 p.).
3. Arsentieva E.F. Sopostavitel'nyj analiz frazeologicheskikh edinic [Comparative analysis of phraseological units] (Kazan University, Kazan, 1989, 128 p.).
4. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü [Dictionary of idioms] (İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2020, 1205 p.).
5. Kenesbaev I. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language] (Gylm, Almaty, 1977, 712 p.).
6. Smagulova G. Kazakh frazeologiyasy lingvistikalık paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms] (Eltanym, Almaty, 2020, 256 p.).
7. Aristova T.S., Kovshova M.L., Ryseva E.A. Slovar' obraznyh vyrazhenij russkogo yazyka [Dictionary of figurative expressions of the Russian language] (Otechestvo, Moscow, 1995, 368 p.).
8. Teliya V.N. Semantika idiom v funkcional'no-parametricheskom otobrazhenii. Frazeografiya v Mashinnom fonde russkogo yazyka [Semantics of idioms in functional-parametric mapping. Phraseography in the Machine Fund of the Russian Language] (Nauka, Moscow, 1990, 32–48 p.).
9. Avakova R. A. Frazeosemantika [Phraseosemantics] (Kazakh University, Almaty, 2013, 246 p.).
10. Maklakova E.A., Sternin I.A. Teoreticheskie problemy semnoj semasiologii [Theoretical problems of seminal semasiology] (Istoki, Voronezh, 2013, 277 p.).
11. Alefirenko N.F., Zimin V.I., Vasilenko T.N., Fedulenkova T.N., Dobrovol'skij D.O., Melerovich A.M., Mokienko V.M. Sovremennaya frazeologiya: tendencii i innovacii [Modern Phraseology: Trends and Innovations] (Novy proekt, Bryansk, 2016, 200 p.).
12. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects] (Moscow, 1996, 288 p.).
13. Alefirenko N.F., Semenenko N.N. Frazeologiya i paremiologiya [Phraseology and paremiology] (Flinta, Moscow, 2009, 344 p.).
14. Musabaev G.G. Bir sozdin tarihy [The history of a word], Zhuldyz [Star], 11, 153-154 (1963).
15. Musabaev G.G. Zhumbak san – zhumbak tirkester [Puzzles and word combinations], Zhuldyz [Star], 11, 149-152 (1965).
16. Yüksel F. Deyimler ve ilginç hikayeleri [Idioms and interesting stories] (Egemen yayınları, Ankara, 2015, 223 p.).

A.K. Kolpenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Phraseology describing behavior in Kazakh and Turkish languages:
functional and parametric analysis**

Abstract. The article analyzes qualitative semantic phraseologisms describing human behavior in Kazakh and Turkish languages in a comparative way from functional and parametric aspects. It is formulated that denotative and motivational components in the structure of phraseological meaning reflect the character of phraseologisms as language symbols. Characterized by an evaluative component determined by the criterion «good – bad» through the image, an emotional component measured by the scale «approving-disapproving», and a stylistic component derived from their content. It is concluded that within the boundaries of «approving-disapproving» emotions such as hatred, reproach, contempt, and mockery take place. Phraseologisms are recognized as the main linguoindicators that allow us to determine general Turkic commonalities and to distinguish between the individuality of each nation recognized. As a result, it is concluded that the evaluative, emotional and stylistic components in the structure of phraseological meaning strengthen the pragmatic potential of phraseologisms and determine their communicative function, and the national-cultural component determines the cognitive function of phraseologisms.

Keywords: qualitative semantics, linguoindicators, phraseological meaning, internal form, communicative and cognitive function, phrasemosemiosis.

А.К. Колпенова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Фразеологизмы на казахском и турецком языках, характеризующие поведение:
функционально-параметрический анализ**

Аннотация. В данной статье фразеологизмы, характеризующие поведение человека, анализируются в функционально-параметрическом аспекте. Рассматриваются релевантные признаки фразеологизмов, показано, что лингвистическое значение фразеологизмов определяется его семантикой. Интерпретируются точки зрения и мнения о соответствии связанных между собой, тесно взаимодействующих сем, формирующих семантику фразеологизмов, анализируются компоненты в составе фразеологического значения. Сделан вывод, что образ, лежащий в основе ассоциативных параллелей, определяет денотативный, мотивационный компонент, а эти компоненты в свою очередь проявляют характеристику фразеологизмов в качестве языкового символа. Определяется оценочный компонент в измерении «плохо-хорошо», эмоциональный компонент, измеряемый шкалой «одобрение-неодобрение», характеризуется стилистический компонент. Сообщается, что в значении фразеологизмов, характеризующих поведение человека, лежит этическое оценивание, в основном оценивается отрицательное поведение человека, нежели положительное. Поэтому в пределах шкалы «одобрение-неодобрение» имеют место такие эмоции, как ненависть, осуждение, презрение, насмешки. В ходе сравнительного анализа устанавливаются определенные сходства, характеризуются мировоззрение, жизнедеятельность и опыт, традиции и обычаи каждого этноса. В результате подчеркивается, что оценочные, эмоциональные и стилистические компоненты в составе фразеологического значения усиливают прагматический потенциал фразеологизмов, определяют коммуникативные функции, а национально-культурный компонент – когнитивные функции фразеологизмов.

Ключевые слова: квалитативная семантика, лингвоиндикаторы, фразеологическое значение, внутренняя форма, коммуникативно-когнитивная функция, фраземосемиозис.

Автор туралы мәлімет:

Колпенова А.К. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 2-курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Kolpenova A.K. – 2nd year Ph.D. student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Астана, Kazakhstan.